

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 2015, Αρ. 2 (2015)

Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά, στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή: Πρακτικά 5ου Συνεδρίου

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ Π.Τ.Δ.Ε.
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΨΥΧΟΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

5^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

19-21 Ιουνίου 2015

Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, Παιδείας και
Θρησκευμάτων

« Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά,
στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή »

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2016

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Παπαδόπουλος Γεώργιος
Πολυχρονόπουλος Σταυρούλα
Μπασιτέα Αγγελική

ISSN: 2529-1157

ΑΘΗΝΑ

Η στρατηγική του προγράμματος CAPWIN για την αντιμετώπιση της σχολικής διαρροής και η συνέντευξη αποσαφήνισης της διαδικασίας λήψης απόφασης

Κωνσταντίνος Οικονόμου

doi: [10.12681/edusc.257](https://doi.org/10.12681/edusc.257)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Οικονόμου Κ. (2016). Η στρατηγική του προγράμματος CAPWIN για την αντιμετώπιση της σχολικής διαρροής και η συνέντευξη αποσαφήνισης της διαδικασίας λήψης απόφασης. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 2015(2)*, 1031–1040. <https://doi.org/10.12681/edusc.257>

Η στρατηγική του προγράμματος CAPWIN για την αντιμετώπιση της σχολικής διαρροής και η συνέντευξη αποσαφήνισης της διαδικασίας λήψης απόφασης

Οικονόμου Κωνσταντίνος
Εκπαιδευτικός ΠΕ02, Λάρισα
kooikonomo@sch.gr

Περίληψη

Στην εργασία αυτή θα περιγραφούν, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων διάχυσής του, τα περιεχόμενα του ευρωπαϊκού προγράμματος CAPWIN, μιας σύμπραξης του τομειακού υποπρογράμματος LEONARDO του LLLP 2007-13 με τίτλο *Επανενεργοποίηση δεξιοτήτων και στόχων ζωής μαθητών πρώιμης σχολικής διαρροής* (Remobilising skills and life goals of early school leavers). Εκτός από την παρουσίαση του ιστορικού, των στόχων και άλλων δεδομένων του προγράμματος, θα εστιάσουμε στο βασικό στοιχείο του, τη συνέντευξη αποσαφήνισης της διαδικασίας λήψης απόφασης του ατόμου, έργο του Γάλλου Robert Michit, η οποία, όσο γνωρίζουμε, δεν είναι γνωστή στο ελληνικό κοινό.

Λέξεις-κλειδιά: ταυτότητα, λήψη απόφασης, σχολική διαρροή, ευρωπαϊκά προγράμματα, συνέντευξη

Abstract

Meant as a contribution into the diffusion of the project's activities, the present paper introduces the European project CAPWIN, a LEONARDO-LLLP 2007-13 partnership entitled *Remobilizing skills and life goals of early school leavers*. Apart from the background, the objectives and other data of the project, we will look into an essential element of it, the so-called interview of explicitation of the decision-making process. This interview, the work of the French psychologist Robert Michit, is, as far as we know, still unknown to the Greek public.

Keywords: identity, decision-making, school drop-out, European projects, interview

Εισαγωγή: Το πρόγραμμα CAPWIN, υπόβαθρο και επιδιώξεις

Το πρόγραμμα CAPWIN είναι συνεργασία διαφόρων εταίρων-εκπαιδευτικών οργανισμών από 6 χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, εκπροσωπούμενη από την Περιφερειακή Διεύθυνση Εκπαίδευσης Θεσσαλίας (Γαλλία, Ισλανδία, Ρουμανία, Ισπανία, Πορτογαλία). Το πρόγραμμα ξεκίνησε το 2013 και πλησιάζει στην ολοκλήρωσή του (Για περισσότερα στοιχεία βλ. www.capwin.fr, καθώς και τη βάση δεδομένων ADAM και την ιστοσελίδα pde.thess.sch.gr της Περιφερειακής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης Θεσσαλίας).

Στο υπόβαθρο του προγράμματος CAPWIN εντοπίζεται η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για το 2020, μέρος της οποίας είναι η ανάγκη καταπολέμησης της κοινής ανά την Ευρώπη στάσης επιθυμίας των μαθητών να εγκαταλείπουν το σχολείο ή να το αποστρέφονται ή να μην του δίνουν τη σημασία που έχει. Η τάση αυτή έχει ενισχυθεί από την οικονομική κρίση και από τις μεταναστευτικές ροές των τελευταίων ετών. Εξάλλου, σε σύσταση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Ιουνίου του 2011 διατυπώνονται ποικίλοι στόχοι-κλειδιά όπως η εξατομικευμένη προσέγγιση του παιδιού και η ενίσχυση των δεξιοτήτων των εμπλεκόμενων επαγγελματιών, καθώς και του περίγυρου όπως η οικογένεια και το σχολείο. Πρόκειται σαφώς για τον

ορισμό μιας εκπαίδευσης που τίθεται στην υπηρεσία του παιδιού, μιας εκπαίδευσης ολιστικής, που προϋποθέτει την κατοχή από τους επαγγελματίες κατάλληλων εργαλείων.

Ένα τέτοιο πακέτο-εργαλείο για την υποστήριξη της σχολικής ένταξης και την καταπολέμηση της άρνησης του σχολείου και της εγκατάλειψής του από τους μαθητές χρησιμοποιεί ο βασικός προωθητής του προγράμματος CAPWIN, ένα δίκτυο δημόσιων σχολείων της Γαλλίας με το όνομα ITEP Arg-En-Ciel, τα οποία ασχολούνται με τα παιδιά που έχουν κακή σχέση με το σχολείο, αλλά συγχρόνως και με τους επαγγελματίες που σχετίζονται με τα παιδιά αυτά, καθώς (δυσνητικά) και με τους γονείς τους, που είναι πρωταγωνιστές στην ανάπτυξη των παιδιών και των εφήβων. Απώτερος στόχος τους ορίζεται η επανασύνδεση των παιδιών, που φοιτούν εκεί έπειτα από την εγκατάλειψη του κανονικού σχολείου, με τους στόχους της ζωής και η επάνοδός τους στην κανονική σχολική ζωή. Αυτό το πακέτο είναι, σε γενικές γραμμές, η εφαρμογή της συνέντευξης της διαδικασίας λήψης απόφασης του Γάλλου ψυχολόγου Robert Michit ως μέρος της υλοποίησης διαφόρων εξωδιδασκτικών δραστηριοτήτων ή πρότζεκτ από ομάδες εκπαιδευτικών και μαθητών.

Η στρατηγική του προγράμματος CAPWIN είναι, επομένως, η καλά ενσωματωμένη εφαρμογή της μεθόδου Michit, κατά τρόπο εγκάρσιο, μέσα στο σχολικό περιβάλλον και στη σχολική ζωή, ενώ πρόθεσή του η επαγγελματική ενίσχυση των επαγγελματιών της εκπαίδευσης, δηλαδή των εκπαιδευτικών λειτουργών, ανά την Ευρώπη με το γαλλικό αυτό πακέτο, δηλαδή η ενδυνάμωσή τους με συγκεκριμένα εργαλεία ανάλυσης και αξιολόγησης της ατομικής ταυτότητας, που έχουν αναγνωριστεί ότι είναι επαρκή, ώστε να συμβάλουν στην αλλαγή της στάσης του παιδιού με ισχυρό θετικό αντίκτυπο επάνω του.

Αντικείμενο προγράμματος

Όπως επισημάνθηκε, το πρόγραμμα αυτό είναι ένα πρόγραμμα μεταφοράς καινοτομίας, μεταφοράς δηλαδή μιας καλής πρακτικής από μια χώρα σε άλλες. Στο τρέχον πρόγραμμα Erasmus+ τα προγράμματα αυτά ονομάζονται πλέον Key activities 2.

Έχει ήδη γίνει σαφές ότι στο πρόγραμμα CAPWIN η μεταφορά αφορά την «έξοδο» από τη Γαλλία μιας πρωτότυπης διαδικασίας υποστήριξης της σχολικής ένταξης με προορισμό άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Όσον αφορά το περιεχόμενό της, η διαδικασία της εν λόγω υποστήριξης περιλαμβάνει αφενός μεν την οργάνωση διαφόρων δραστηριοτήτων από τον εκπαιδευτικό μέσα στο σχολικό περιβάλλον, π.χ. πρότζεκτ, και αφετέρου την ενσωμάτωση σε αυτές της μεθόδου του Michit, στην οποία ο εκπαιδευτικός θα πρέπει προηγουμένως να καταρτιστεί.

Δεν χρειάζεται να αναφερθούν εδώ λεπτομέρειες για την εξέλιξη της μεταφοράς ως διαδικασία μέσα στο πρόγραμμα CAPWIN, αφού οι διαδικασίες αυτές είναι κοινές, προκαθορισμένες, και με συγκεκριμένες προδιαγραφές ορισμένες από την Ευρωπαϊκή Ένωση, επιδιώκοντας τη μεταφορά των επιμορφωτικών εργαλείων, την προσαρμογή τους, εάν κριθεί απαραίτητο, στην κάθε χώρα εταίρο, την πιλοτική εφαρμογή και αξιολόγηση σε κάθε εταίρο, την ανάλυση και σύνθεση κάθε είδους αποτελεσμάτων της συνεργασίας, την επικύρωση των τελικών προϊόντων και φυσικά τη διάχυσή τους. Όσον αφορά τώρα τα προϊόντα μεταφοράς αναλυτικά, πρόκειται:

- για την επιμόρφωση διαφόρων επαγγελματιών από ομάδες-στόχους των χωρών-εταίρων στην οργάνωση δραστηριοτήτων και πρότζεκτ με ενσωμάτωση της μεθόδου Michit, η οποία (επιμόρφωση) πραγματοποιείται από Γάλλους εκπαιδευτικούς, κατόχους της μεθόδου Michit,

- για την συνεργατική κατασκευή αντίστοιχων γραπτών υλικών (οδηγού και βοηθημάτων επιμόρφωσης, οδηγών αξιολόγησης, άλλων βοηθημάτων και γλωσσαρίων κλπ.)
- για την κατασκευή, τέλος, ενός βίντεο αναπαράστασης της μεθόδου Michit που θα χρησιμοποιηθεί ως μοντέλο και βασικό εργαλείο στην επιμόρφωση
- για την πιλοτική εφαρμογή της επιμόρφωσης και την συντονισμένη παρακολούθησή της.

Στη συνέχεια θα δούμε αναλυτικότερα το εργαλείο που κατέχει κεντρική θέση στο πρόγραμμα CAPWIN, δηλαδή τη μέθοδο Michit, αν και γνωρίζουμε καλά ότι ο καλύτερος τρόπος παρουσίασης ενός τέτοιου αντικειμένου είναι ένα εργαστήριο και όχι ένα απλό κείμενο ή μια εισήγηση σε συνέδριο. Κρίνουμε, εξάλλου, σκόπιμο να μην κάνουμε λεπτομερή αναφορά σε όσα προτείνουν τα γαλλικά σχολεία για την οργάνωση και υλοποίηση δραστηριοτήτων, όπου θα ενσωματωθεί η μέθοδος, αφού οι οδηγίες αυτές δεν διαφέρουν από όσα διδάσκονται, μελετώνται και εφαρμόζονται ήδη στη χώρα μας σε σχέση με τα λεγόμενα πρότζεκτ.

Το μοντέλο της ψυχοκοινωνικής σχεσιοδυναμικής δόμησης της ταυτότητας και η συνέντευξη αποσαφήνισης της διαδικασίας λήψης απόφασης του Robert Michit

Η βασική αντίληψη που έχει κατευθύνει το έργο του Michit, Γάλλου φυσικού, κοινωνικού θεολόγου και κοινωνικού ψυχολόγου, είναι ότι, για να έχει νόημα η συνοδεία και η στήριξη ανθρώπων που αντιμετωπίζουν δυσκολίες σε κάθε πεδίο της ζωής τους, στην καθημερινότητα, στην οικογένεια, στο σχολείο και στην εκπαίδευση, στο επάγγελμα, στην κοινωνική ζωή κ.ο.κ., θα πρέπει να κινείται σε δύο επίπεδα: στο επίπεδο της άμεσης παροχής βοήθειας για την επίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων και στο επίπεδο της μακροπρόθεσμης ανάπτυξης των ψυχικών και γνωστικών ικανοτήτων τους. Παρά την διακήρυξη περί του αντιθέτου, διάφορες θεωρίες και σχολές, επηρεασμένες π.χ. από τον συμπεριφορισμό και την ψυχοθεραπεία, δίνουν το βάρος στην εντόπιση και διόρθωση των εμφανιζόμενων δυσλειτουργιών της συμπεριφοράς του ατόμου, καταλήγοντας να αδιαφορούν για το άτομο ως δρών υποκείμενο, για την ακρίβεια: για το μέλλον του δρώντος υποκειμένου ως δρώντος υποκειμένου. Δεν παρέχουν με σαφήνεια στο άτομο δυνατότητες ανάπτυξης στο ζήτημα αυτό και δεν δείχνουν να πιστεύουν σε τέτοιες δυνατότητες. Επιδιώκουν θεραπεία και όχι μακροπρόθεσμα αποτελέσματα. Είναι διάφορα εξωγενή ή εξωτερικά μοντέλα στήριξης, που στηρίζονται στην αλλαγή της κοινωνικής θέσης ή -μέσω της αξιολόγησης της συμπεριφοράς των ατόμων- στην αύξηση του γνωστικού δυναμικού τους. Όλα αυτά δε συνεπάγονται, ωστόσο, απαραίτητα βελτίωση της δράσης των ατόμων στο μέλλον. Οι σχολές αυτές αντλούν από την κοινωνιολογία, τις γνωστικές θεωρίες και την ψυχοθεραπεία, όχι όμως και από την κοινωνική ψυχολογία, η επίδραση της οποίας είναι το νέο που προσθέτει ο Michit. Πολύ συνοπτικά, το έργο του Michit εμφορείται από την ιδέα ότι οι αποφάσεις των ανθρώπων είναι καρπός ενός κοινωνικού ντετερμινισμού, καθοριζόμενου από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, αλλά μόνο ως ένα βαθμό, γιατί αποτελούν συγχρόνως και το αποτέλεσμα ενός υποκειμένου που δρα, ενός ανθρώπου-πρωταγωνιστή δηλαδή, για τον οποίο ο κοινωνικός ντετερμινισμός συνιστά μια βάσανο, ή μια δοκιμασία, της ελευθερίας του. Για τον Michit, οι περιορισμοί που έχει να αντιμετωπίσει το δρών υποκείμενο στη ζωή και στην καθημερινότητα συνδυάζονται μέσα στο πλαίσιο της ελευθερίας που το διέπει, ώστε το δρών υποκείμενο να (μπορεί τελικά να) δημιουργεί τη δική του ιστορία. Ο ντετερμινισμός αυτός με τη διπλή σημασία που προσλαμβάνει, του

περιορισμού και της βούλησης, του κοινωνικού και του ατομικού, γίνεται η πεμπουσία της θέσης του Michit όσον αφορά τη στήριξη ατόμων και ομάδων με δυσκολίες και προβλήματα.

Το μοντέλο της ψυχοκοινωνικής σχεσιοδυναμικής δόμησης της ταυτότητας του ατόμου (Modèle de la structuration psychosociale des dynamiques relationnelles - Modèle SPDR) του Michit παρουσιάστηκε σε μια από τις διδακτορικές διατριβές του (Michit, 1996) και εκτέθηκε συστηματικά στον τόμο με τίτλο *L'identité psychosociale, diagnostic et développement. Théorie et pratique*, Grenoble: MC2R που ο Michit συνέγραψε με τη σύζυγό του Héléne (Michit & Michit, 2008). Γενικά, το έργο του Michit αντλεί από την ψυχοδυναμική, αλλά και από την γνωστική παράδοση, και οικοδομείται επάνω σε θεωρίες όπως οι μηχανισμοί άμυνας της Anna Freud (1949), οι δυνάμεις του Erikson (1963), η αναπαράσταση του διαφοροποιημένου εαυτού της Guindon (1982) και τα αισθησιοκινητικά σχήματα του Piaget (1976). Όσα θα εκτεθούν στην εργασία αυτή, συνοψίζουν τις βασικές απόψεις του Michit, όπως αυτές παρουσιάζονται στον προαναφερθέντα τόμο.

Η ψυχοκοινωνική ταυτότητα και το δυναμικό δράσης

Η ταυτότητα του ατόμου είναι ένα σύστημα με μια κοινωνική και με μια ατομική πλευρά. Οι επιμέρους παράγοντες (ή συστατικά ή στοιχεία ή συνιστώσες ή διαστάσεις) που δομούν την ταυτότητα αλληλεπιδρούν, οδηγώντας το άτομο στη λήψη απόφασης, επιτυχημένης ή μη. Η ευημερία του ατόμου, συνάρτηση της λήψης ορθών αποφάσεων, εξαρτάται από την κατάσταση όλων των αλληλεπιδράσεων/συναφειών εντός της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας ή, αλλιώς, από την ισορροπία των σχέσεων όλων των στοιχείων της ταυτότητας, συμπεριλαμβανομένων, βεβαίως, και των στοιχείων εντός κάθε συνιστώσας, δηλαδή από τη συνοχή της ταυτότητας. Η διαδικασία λήψης απόφασης θεωρείται παραδοσιακά πτυχή του συστήματος γνώσης και σκέψης του ατόμου, αλλά ο Michit τείνει να της προσδώσει «μερική ανεξαρτησία», θεωρώντας την μια ξεχωριστή διάσταση της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας. Σ' αυτό καταλήγει εξαιτίας της παρατήρησης ότι συχνά σκεφτόμαστε κάτι, αλλά, όταν έρθει η στιγμή να το πραγματοποιήσουμε, δεν πράττουμε αυτό που σχεδιάσαμε. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η πραγματικότητα κατά τη στιγμή της δράσης μας «περιείχε» άλλες, μη προβλεφθείσες, συνθήκες οι οποίες οδήγησαν στην αποτυχία μας, προφανώς επειδή δεν ελήφθησαν υπόψη κατά τη στιγμή της λήψης της απόφασης. Μήπως, λοιπόν, η διαδικασία λήψης απόφασης, δηλαδή το δυναμικό δράσης, ή, αλλιώς, η συνείδηση της πραγματικότητας κατά τη στιγμή της λήψης απόφασης, πρέπει να θεωρηθεί ανεξάρτητη δομή και να οριστεί ως δεξιότητα λήψης απόφασης σε πραγματικό χρόνο; Στο ερώτημα αυτό ο Michit απαντά με έμφαση καταφατικά.

Ο Michit θα διακρίνει 4 μεγάλα σύνολα (ή πλέγματα) παραγόντων που αλληλεπιδρούν (=σχεσιοδυναμική) και των οποίων η ισορροπία θα σημαίνει λήψη επιτυχούς απόφασης, ενώ η μη ισορροπία την ενεργοποίηση των μηχανισμών άμυνας και τη λήψη αποτυχημένης απόφασης. Αναλυτικότερα, ο Michit διακρίνει στο άτομο:

- α) την όψη της κοινωνικότητας, που σχετίζεται με 2 σύνολα,
 - ✓ 1) την θέση του μέσα στην κοινωνία με όλες τις επιμέρους συνιστώσες της και
 - ✓ 2) το σύστημα των κοινωνικών αξιών που συναρτώνται με την κοινωνική θέση, και
- β) την όψη της ατομικότητας, που επίσης σχετίζεται με άλλα 2 σύνολα,
 - ✓ 1) τις γνώσεις και τη σκέψη του ατόμου και
 - ✓ 2) το δυναμικό δράσης του.

Ο Michit, λοιπόν, διακρίνει μια ξεχωριστή, διάσταση της ταυτότητας, δεύτερη (κατά λογική σειρά και όχι αξία) της ατομικότητας του ανθρώπου, το δυναμικό δράσης, το οποίο ορίζει ως την ικανότητα λήψης από το άτομο, στην αμεσότητα της δράσης, αποφάσεων κατάλληλων προς την περίσταση. Πρόκειται για την ικανότητα αντίληψης της πραγματικής κατάστασης και της λήψης αποφάσεων προσαρμοσμένων σε αυτή, άρα για το σημείο όπου η ταυτότητα του ατόμου δείχνει εάν αλληλεπιδρά ισορροπημένα ή μη σε σχέση με το περιβάλλον της. Έτσι το δυναμικό δράσης είναι το μέρος της ατομικότητας της ανθρώπινης ταυτότητας που αντανακλά τη σχέση του ατόμου με το περιβάλλον, υλικό και έμψυχο.

Δυναμικό δράσης

- ✓ Το δυναμικό δράσης περιλαμβάνει 3 επί μέρους ικανότητες:
 - την αντίληψη ικανού αριθμού στοιχείων που συνθέτουν την πραγματική κατάσταση κατά τη στιγμή λήψης της απόφασης,
 - τη διάκριση ικανού αριθμού σημαντικών στοιχείων που λαμβάνονται υπόψη κατά τη στιγμή λήψης της απόφασης, δηλαδή των διακυβευμάτων,
 - την ιεράρχηση των πληροφοριών αυτών των δύο τύπων με σκοπό την επιλογή ενός στόχου προς υλοποίηση.
- ✓ Οι αποφάσεις που λαμβάνει το άτομο στον πραγματικό χρόνο, ή, αλλιώς, οι αποφάσεις δράσης ή στιγμιαίες αποφάσεις, ανάγονται σε ειδικό ψυχικό δυναμικό του ατόμου, στο δυναμικό δράσης, το οποίο αφορά σε 3 πεδία της ανθρώπινης ύπαρξης:
 - στο πεδίο της ανάκτησης και δημιουργίας ζωτικών ενεργειών, όπου πρόκειται για την ικανοποίηση ψυχοσωματικών αναγκών,
 - στο πεδίο της παραγωγής, όπου πρόκειται για την παραγωγή αγαθών, για την είσοδο του ατόμου στον κόσμο της εργασίας και για τη διάκριση του καλού και του κακού,
 - στο πεδίο της κοινωνίας, όπου πρόκειται για την αναγνώριση, την υποστήριξη, την προστασία της ετερότητας, αλλά και την προστασία από αυτή, με στόχο την παγίωση κοινωνικών σχέσεων όπου το άτομο είναι υπεύθυνος παράγοντας και όχι απλός καταναλωτής κοινωνικής ζωής ή ένα υποταγμένο ον.
- ✓ Σε κάθε πεδίο υπάρχουν ειδικοί νόμοι που το ρυθμίζουν:
 - στο πεδίο της βασικής ψυχοσωματικής φροντίδας του ανθρώπου είναι οι νόμοι της βιολογίας και της φυσιολογίας,
 - στο πεδίο της παραγωγής είναι οι νόμοι της άψυχης φύσης και οι κανόνες της κοινωνικής ομάδας (όπως π.χ. η κατοχή της γλώσσας),
 - στο πεδίο της κοινωνικής συνύπαρξης είναι ο νόμος της δομικής αβεβαιότητας που διακρίνει την πραγματικότητα.

Οι συγκεκριμένοι νόμοι είναι ρυθμιστές των πεδίων αυτών και η γνώση τους από το άτομο βοηθά στην επιτυχή ζωή του, ενώ η άγνοιά τους οδηγεί σε προβλήματα. Η δράση του ατόμου σε κάθε πεδίο χωρίς πρόβλημα προϋποθέτει την κατανόηση, την αφομοίωση και το σεβασμό από το άτομο της λειτουργίας ειδικών νόμων που χαρακτηρίζουν κάθε πεδίο. Οι νόμοι αυτοί δεν θα πρέπει να θεωρούνται ως παράγοντες περιορισμού του ατόμου, αλλά, αντίθετα, ως μέσα που λειτουργούν για χάρη των ατόμων, που βρίσκονται δηλαδή στην υπηρεσία τους. Οι νόμοι συνυπάρχουν, αφού τα πεδία μπορούν να συσχετίζονται, αλλά σε κάθε - προβληματική ή μη- κατάσταση υπάρχει συνήθως μόνο ένας νόμος που τη ρυθμίζει ως πιο κυρίαρχος. Η διάγνωση, λοιπόν, της ταυτότητας του ατόμου προορίζεται να εξετάσει κατά πόσο το άτομο έχει ενσωματώσει αυτούς τους νόμους ή έχει μάθει να

ενσωματώνει τους νόμους. Η ενσωμάτωσή τους θα σημάνει την ύπαρξη της (ψυχικής) ικανότητας λήψης απόφασης από το άτομο την πραγματική στιγμή.

- ✓ Ενδείξεις, και συγχρόνως παράγοντες, αυτής της ικανότητας λήψης απόφασης του ατόμου είναι:
 - η συνείδηση από το άτομο του εαυτού του ως διαφοροποιημένου από τους άλλους και από το περιβάλλον,
 - η συνείδηση του εαυτού του ως πρωταγωνιστή στις καταστάσεις της ζωής,
 - η συνείδηση των στοιχείων που είναι απαραίτητα για την διαδικασία λήψης απόφασης (δηλαδή της αντίληψης των στοιχείων της κατάστασης, της διάκρισης των διακυβευμάτων της κατάστασης, της ιεράρχησης του σημαντικότερου στοιχείου, της εντόπισης των μέσων επίτευξης του στόχου που τίθεται, της προσδοκίας του τι θα συμβεί μόλις η απόφαση τεθεί σε εφαρμογή, της ψυχικής διατήρησης του υποκειμένου).
- ✓ Ως εκ τούτου, ως δείκτες των παραπάνω παραγόντων θεωρούνται τα εξής:
 - τα συστατικά της πραγματικής κατάστασης (π.χ. πρόσωπα, σχέσεις, πράξεις κλπ.) τα οποία γίνονται από το δρων υποκείμενο αντιληπτά και τα οποία θα πρέπει να είναι τουλάχιστον 4 στον αριθμό, εάν θέλουμε να πούμε ότι το άτομο επεδίωξε να κατανοήσει την (πραγματική) κατάσταση,
 - τα «σημαντικά» στοιχεία (π.χ. συστατικά της κατάστασης, στόχοι προς επίτευξη, μέσα επίτευξης στόχων και όλα αυτά σε σχέση με την κοινωνική θέση, τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, τη σκέψη του δρώντος υποκειμένου κλπ.), τα οποία λαμβάνονται υπόψη από το δρων υποκείμενο κατά τη στιγμή λήψης της απόφασης και τα οποία θα πρέπει να είναι τουλάχιστον 3 στον αριθμό, εάν θέλουμε να πούμε ότι το άτομο επεδίωξε να «εξετάσει» σε βάθος την (πραγματική) κατάσταση,
 - το στοιχείο που, έπειτα από την ιεράρχηση όλων των «σημαντικών», επιλέγεται ως το σημαντικότερο «σημαντικό» (ως το πλέον σημαντικό) σε συνάρτηση με τον νόμο που υπαγορεύει η συγκεκριμένη κατάσταση, εάν θέλουμε να πούμε ότι το άτομο επεδίωξε να εξαγάγει την ουσία της (πραγματικής) κατάστασης,
 - το αποτέλεσμα που το δρων υποκείμενο προσδοκά ότι θα φέρει ο χρόνος, εάν θέλουμε να πούμε ότι το άτομο έλαβε απόφαση περιμένοντας συγκεκριμένα αποτελέσματα από την (πραγματική) κατάσταση,
 - το μέσο για την επίτευξη του ιεραρχημένου ως σημαντικότερου σημαντικού στοιχείου, εάν θέλουμε να πούμε ότι το άτομο είχε όντως την πρόθεση να πραγματοποιήσει την απόφαση που έλαβε στην πραγματική κατάσταση.

Η συνέντευξη αποσαφήνισης της διαδικασίας λήψης απόφασης

Η οριοθέτηση και η ανάδειξη της διάστασης του δυναμικού δράσης είναι η πρωτοτυπία του έργου του Michit, ο οποίος ενδιαφέρεται για το δρων υποκείμενο και για την ανάπτυξή του. Διαφοροποιείται, λοιπόν, από τις μέχρι τώρα σχολές και πρακτικές, με την επισταμένη ενασχόλησή του με τη δράση του δρώντος υποκειμένου, δηλαδή με τα ερωτήματα τι είναι, πώς διαμορφώνεται και πώς αναπτύσσεται το δυναμικό δράσης, ή, αλλιώς, η διαδικασία λήψης απόφασης στον πραγματικό χρόνο. Επακόλουθο της εστίασης αυτής είναι η διαμόρφωση συγκεκριμένης άποψης για την καταλληλότερη μέθοδο διάγνωσης και ανάπτυξης της ταυτότητας του ατόμου. Έτσι, ο Michit εισηγείται έναν δομημένο διάλογο, τη συνέντευξη αποκάλυψης/ανακάλυψης της διαδικασίας λήψης απόφασης, που θα συμβάλει και στη διάγνωση και στην ανάπτυξη της ταυτότητας. Σκοπός της συνέντευξης είναι να οδηγήσει το υποκείμενο σε καλύτερη γνωριμία του με τον

τρόπο που λαμβάνει αποφάσεις. Οδηγεί δηλαδή το υποκείμενο να γνωρίσει τελικά την ίδια την ταυτότητά του, άρα το οδηγεί σε αυτογνωσία. Αφού η λήψη απόφασης ισοδυναμεί με το δυναμικό δράσης κι αυτό είναι, όπως τα υπόλοιπα συστατικά της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας, σταυροδρόμι και πεδίο συνέργειας όλων των συστατικών της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας, καθρέφτης της ισορροπίας ή μη της ταυτότητας, η ανακάλυψη και ανάπτυξη του δυναμικού δράσης/της λήψης απόφασης σε πραγματικό χρόνο ισοδυναμεί με τη μελέτη και ανάπτυξη της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας συνολικά.

Ο διάλογος επιτρέπει την αναζήτηση των στοιχείων που δομούν τις στάσεις και τις αποφάσεις των ατόμων, ρητές ή άρρητες. Με τον τρόπο αυτό και κατανοούνται οι συμπεριφορές που έχουν εκδηλωθεί και προβλέπονται με ακρίβεια οι μελλοντικές συμπεριφορές. Η διαδικασία του διαλόγου αυτού, που ταυτίζεται με τη διαδικασία ενίσχυσης του δυναμικού δράσης, περιλαμβάνει συγκεκριμένα στάδια:

- Στο αρχικό στάδιο παρέχεται βοήθεια με σκοπό το υποκείμενο να ανακαλύψει την ικανότητά του να βλέπει τον εαυτό του διαφοροποιημένο από το περιβάλλον και από τους άλλους. Αυτός που διεξάγει το διάλογο λαμβάνει συνέντευξη από ένα άτομο για όλους τους τομείς δράσης του ατόμου είτε το άτομο τις αντιλαμβάνεται ως πετυχημένες είτε όχι. Αυτός που δίνει συνέντευξη θα πρέπει να τοποθετεί τα γεγονότα σε χρονολογική σειρά και να καλείται να ακριβολογεί όσον αφορά τα γεγονότα. Σημειωτέον ότι του σταδίου αυτού έχει προηγηθεί άλλο στάδιο στο οποίο ο συνεντευκτής έχει προσκαλέσει το υποκείμενο -που έχει συναντήσει κάποιο πρόβλημα ή βρίσκεται σε δυσκολία ή είναι στεναχωρημένο, απογοητευμένο ή σε κρίση- να αφηγηθεί στο συνεντευκτή την προβληματική κατάσταση που βίωσε. Προϋπόθεση είναι και οι δύο να συμφωνήσουν στον στόχο της προσφοράς και αποδοχής βοήθειας εκατέρωθεν, με αώτερο σκοπό να επιλυθεί το πρόβλημα του υποκειμένου.
- Στη συνέχεια παρέχεται βοήθεια με σκοπό το υποκείμενο να ανακαλύψει την ικανότητά του να βλέπει τον εαυτό του ως δρών υποκείμενο. Το υποκείμενο καλείται να αναπαραγάγει τα γεγονότα σε πρώτο πρόσωπο και να ανακαλύψει τα αποτελέσματα που αυτά είχαν και, περαιτέρω, να φανεί η αντιστοιχία μεταξύ προθέσεων του υποκειμένου και μέσων που χρησιμοποιήθηκαν. Στο στάδιο αυτό το υποκείμενο καλείται επίσης να δει τη λογική των πράξεών του, δηλαδή τη στρατηγική που χρησιμοποιεί στη δράση του.
- Στο τέλος αυτός που λαμβάνει τη συνέντευξη, ή το υποκείμενο, επιλέγει μια απόφαση για λεπτομερέστερη ανάλυση, μια απόφαση που έπαιξε ρόλο στην ακολουθία γεγονότων που το άτομο αφηγήθηκε. Σκοπός είναι να κατανοήσει το άτομο τα στοιχεία που συγκροτούν τη διαδικασία λήψης απόφασης: τι αντιλήφθηκε, ποια ήταν τα σημαντικά που έλαβε υπόψη, σε ποιο έδωσε προτεραιότητα.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι από όλη αυτή τη διαδικασία λείπει η ερώτηση «γιατί;», όπως λείπει και κάθε διάθεση από την πλευρά αυτού που λαμβάνει τη συνέντευξη να αξιολογεί το δρών υποκείμενο. Ο αποκλεισμός της αξιολόγησης είναι μία μόνο από διάφορες προδιαγραφές που έχει ορίσει ο Michit για τη λήψη της συνέντευξης. Αυτός λοιπόν που παίρνει τη συνέντευξη, ένας κοινωνικός λειτουργός, ένας ψυχολόγος, ένας εκπαιδευτικός και κάθε άλλος, οφείλει να γνωρίζει καλά τη διαδικασία λήψης συνέντευξης. Η διαδικασία λήψης της συνέντευξης είναι αντικείμενο εκμάθησης από όλους αυτούς που ενδιαφέρονται και έχει καταγραφεί ως επιμορφωτικό υλικό, που με τη συμμετοχή της ΠΔΕ Θεσσαλίας αποδόθηκε στα ελληνικά και ελέγχθηκε ως προς την αποτελεσματικότητά του. Θα πρέπει, βέβαια να

σημειωθεί ότι σε τελική ανάλυση ό,τι είναι δομημένο στη συνέντευξη του Michit είναι το πνεύμα του μόνο, αφού ο συνεντευκτής δεν είναι σκλαβωμένος σε μια πολύ συγκεκριμένη συνταγή και λίστα ερωτήσεων που δεν μπορούν να παρακαμφθούν.

Ο Michit παραθέτει και συγκρίνει 4 μεθόδους συνοδείας ατόμων: την αλλαγή της κοινωνικής θέσης των υποκειμένων με προβλήματα, την προσέγγισή τους μέσω ενός διαλόγου που επιδιώκει την αιτιακή εξήγηση των γεγονότων, καθώς και την προσέγγισή τους μέσω ενός διαλόγου που επιδιώκει να αναδείξει την ύπαρξη ή μη συνοχής στην ταυτότητα και τη συμπεριφορά και να επαυξήσει τις γνώσεις. Πρόκειται για πολύ γνωστές προσεγγίσεις, συχνές μάλιστα στους τομείς της κοινωνικής και εκπαιδευτικής πολιτικής. Η τέταρτη μέθοδος είναι η μέθοδος του Michit, δηλαδή η ενίσχυση του δυναμικού δράσης, η οποία σημαίνει αύξηση των ικανοτήτων για λήψη επαρκών αποφάσεων μέσα στην αμεσότητα ενός γεγονότος, δηλαδή μεταφορά της απόφασης κατόπιν διαβούλευσης μέσα στην πραγματική στιγμή. Πολύ απλά, όλα αυτά σημαίνουν την ικανότητα να αντιμετωπίζει κανείς με επάρκεια όλα τα στοιχεία μιας κατάστασης τα οποία δεν προέβλεψε, όταν μελετούσε την πράξη, ή, αλλιώς, να διατηρεί, να μεταφέρει, το πνεύμα μιας απόφασης που ήδη σκέφτηκε και έλαβε μέσα σε ένα νέο, άγνωστο, απροσδιόριστο, τυχαίο, αβέβαιο, διαφορετικό πλαίσιο: σκέφτηκα κάτι από πριν και πρέπει να το μεταφέρω στην πραγματική κατάσταση όπου θα λάβω μέρος, ώστε να μη γίνω έρμαιό της.

Τι μπορεί να σημαίνει η έλλειψη δυναμικού δράσης στο άτομο; Σημαίνει ότι το άτομο δεν αντιλαμβάνεται την κατάσταση στην οποία βρίσκεται, ότι δεν λαμβάνει υπόψη το περιβάλλον και τις συνθήκες γύρω του, υλικές και μη, ώστε να προκαλείται ενεργοποίηση των λεγόμενων μηχανισμών άμυνας από το άτομο. Οι μηχανισμοί άμυνας μπαίνουν σε λειτουργία, όταν το άτομο αντιμετωπίζει δυσκολίες ή έχει αποτύχει σε μια κατάσταση και είναι μέσα με τα οποία το άτομο επιδιώκει να αυτοπροστατευθεί. Οι μηχανισμοί άμυνας δεν είναι πάντοτε συνειδητοί, η, δε, εξάλειψή τους δεν είναι απλή υπόθεση. Οι μηχανισμοί άμυνας συνδέονται με την έλλειψη δυναμικού δράσης, καθώς και της ικανότητας χρήσης της σκέψης, αλλά υπάρχουν μηχανισμοί άμυνας που συνδέονται και με την κοινωνική θέση και με το σύστημα των αξιών. Γενικά, οι μηχανισμοί άμυνας είναι οι εξής:

- σε σχέση με το δυναμικό δράσης: επιθετικότητα και παθητικότητα, σχολαστικότητα και αδιαφορία, αδιακρισία και υποτονικότητα,
- σε σχέση με το σύστημα σκέψης: μετατροπή των κοινωνικών αναπαραστάσεων σε γνώσεις και σκέψεις, εκλογίκευση του αδικαιολόγητου, φιλοδικία, άρνηση και ακύρωση της πραγματικότητας,
- σε σχέση με το σύστημα αξιών: δογματισμός, αδιαλλαξία, φονταμενταλισμός,
- σε σχέση με την κοινωνική θέση: φυγή, απόλυτη ταύτιση με μια ομάδα, απομόνωση.

Αφού εμφανιστούν, οι μηχανισμοί άμυνας μετατρέπονται σταδιακά σε τάσεις, σε γνωρίσματα της προσωπικότητας, σε δομικά χαρακτηριστικά και τελικά σε ψυχώσεις. Η ενεργοποίηση των μηχανισμών άμυνας, που σημαίνει έλλειψη δυναμικού δράσης, επηρεάζει τη συναισθηματική κατάσταση του ατόμου κάνοντάς το να νιώθει όχι χαρά, ικανοποίηση, ευχαρίστηση, ευημερία, υπερηφάνεια, ευφροσύνη, αλλά λύπη, δυσαρέσκεια, δυσφορία, δυστυχία, κατωτερότητα, θυμό.

Επίλογος

Ο Robert Michit έχει πραγματοποιήσει ανώτερες και διδακτορικές σπουδές στη θεολογία, στις φυσικές επιστήμες και στην κοινωνική ψυχολογία, ενώ η σύζυγός του είναι ψυχίατρος ειδικευμένη στην αντιμετώπιση προβλημάτων από ψυχοσωματικές ασθένειες, από επικείμενο θάνατο και από άλλα προβλήματα της

οικογενειακής, κοινωνικής και επαγγελματικής ζωής. Ο Michit έχει υλοποιήσει μεγάλο αριθμό ερευνών και δημοσιεύσεων, είναι ιδρυτής και διευθυντής ψυχολογικού εργαστηρίου στη Grenoble (www.labodecision.eu) και έχει αναπτύξει ευρεία δράση στα πεδία της συνοδείας ατόμων και ομάδων με προβλήματα και της παροχής στήριξης για επίλυση κρίσεων και συγκρούσεων με χρήση της μεθόδου του (Michit & Common, 2006). Είχε προηγηθεί η διδακτορική διατριβή με τίτλο (Michit, 1995), η οποία αργότερα συνοψίστηκε σε άρθρο περιοδικού (Michit, 1998). Στη διατριβή πραγματοποίησε πειραματική έρευνα με δείγμα από 3 ομάδες-στόχους: εργαζόμενους, άτομα με δυσκολίες κοινωνικής ένταξης και άτομα με δυσκολίες επαγγελματικής ένταξης. Στο θεωρητικό μέρος της διατριβής παρουσίασε (για πρώτη φορά) τη συνέντευξη ως εργαλείο έρευνας, ενώ το εμπειρικό υλικό αποτελέστηκε από 600 περίπου συνεντεύξεις. Το συμπέρασμα της έρευνας ήταν ότι κάθε ομάδα διαφοροποιόταν ως προς τις επιδόσεις της σε ποικίλες όψεις της διαδικασίας λήψης απόφασης: ως προς τη συνείδηση της αυτονομίας του ανθρώπου να λαμβάνει αποφάσεις, ως προς τη συνείδηση ότι ο άνθρωπος λαμβάνει μόνος του αποφάσεις, ως προς τον αριθμό των στοιχείων που γίνονται αντιληπτά τη στιγμή της απόφασης, ως προς τον αριθμό των διακυβευμάτων μιας κατάστασης κλπ. Άτομα, π.χ., κοινωνικά περιθωριοποιημένα δεν έχουν επίγνωση όχι μόνο του τρόπου, αλλά και της ίδιας της πράξης της λήψης απόφασης. Ως εκ τούτου, στη βάση τέτοιων ερευνών είναι δυνατό να προβλεφθούν οι δεξιότητες ατόμων και ομάδων στη λήψη απόφασης. Ακολούθησαν έπειτα και άλλες εργασίες που αναφέρονται σε σχετικά θέματα (Michit, 1998a, 2001a, 2001b), καθώς και στη μέθοδο (Michit, 2001) ή στην διαχείριση των συγκρούσεων, με έμφαση στους οργανισμούς και στον χώρο εργασίας (Comon & Michit, 2002).

Αφού εφαρμόστηκε με επιτυχία από τον ίδιο, η μέθοδος Michit αναγνωρίστηκε ως καλή πρακτική από τις γαλλικές αρχές που είναι υπεύθυνες για την στήριξη και συμβουλευτική ανθρώπων με προβλήματα και δυσκολίες (ANESM, 2013). Η μέθοδος προσείλκυσε το ενδιαφέρον και πολλών παραγόντων από τον χώρο των ευρωπαϊκών προγραμμάτων, ώστε ως καλή πρακτική να διαδοθεί και να διαχυθεί, εκτός Γαλλίας, προς άλλες χώρες. Καθώς η μέθοδος δείχνει στο άτομο με ποιο τρόπο, με ποια διαδικασία, λαμβάνει τις αποφάσεις του, φαίνεται να είναι χρήσιμη για πληθώρα πεδίων, όπως η οικογένεια, η εκπαίδευση και η εργασία, επομένως, για όλες τις περιπτώσεις όπου άνθρωποι και ομάδες συναντούν προβλήματα, εμπλέκονται σε κρίσεις ή υποφέρουν από συγκρίσεις μεταξύ τους. Σε μεταγενέστερη εργασία του ο Michit επικεντρώθηκε ειδικά σε ό,τι αποκαλεί «εκπαιδευτική πράξη (ή δράση)» (*acte éducatif*) και παρουσίασε τη δυνατότητα εργαλειοποίησης της μεθόδου, δηλαδή της συνέντευξης, στο σχολικό-εκπαιδευτικό περιβάλλον σε σχέση με τους δύο πρωταγωνιστές, εκπαιδευτικό και μαθητή, τεκμηριώνοντας την αξία της ως μέσου με το οποίο οι εκπαιδευτικοί, αρχικά, και οι μαθητές, έπειτα, μπορούν να μάθουν να βλέπουν πώς συμπεριφέρονται, ώστε να αλλάξουν, εάν χρειάζεται, τις στάσεις και τις συμπεριφορές τους (Michit, 2008a, βλ. και 2001b). Τα ευρωπαϊκά προγράμματα απέβλεψαν στην διάδοση της μεθόδου ως καλής πρακτικής για τον κοινωνικό και τον εκπαιδευτικό χώρο, π.χ. για την βέλτιστη προσέγγιση των παιδιών με οικογενειακά προβλήματα ή μαθητών με προβλήματα στο σχολείο κ.ο.κ. Το πρόγραμμα Childhood Links λ.χ. ασχολήθηκε με τα ιδρυματικά παιδιά που ζουν μακριά από τις οικογένειές τους και με την ανάγκη να αναπτύξουν ή να αναθεωρήσουν τους δεσμούς τους με τις οικογένειές τους (βλ. βάση Adam). Στο πρόγραμμα αυτό η συνέντευξη του Michit προσεγγίστηκε ως μέθοδος και βασικό εργαλείο για την επίτευξη της προσέγγισης αυτών των παιδιών από διάφορες ομάδες-στόχους, κοινωνικούς λειτουργούς, εκπαιδευτικούς, εκπαιδευτές, διοικητικούς κλπ.

και αντίστοιχα ως επιμορφωτικό περιεχόμενο προσφερόμενο στις επαγγελματικές αυτές ομάδες, που θα το κατακτήσουν, για να το χρησιμοποιήσουν. Το πρόγραμμα αυτό διαδέχθηκε η υλοποίηση του προγράμματος CAPWIN. Η μέθοδος Michit είναι κατάλληλη για όλες τις καταστάσεις στις οποίες μια ευάλωτη μειονότητα είναι σε δυσκολία. Μπορεί να βοηθήσει διάφορες (κοινωνικές) ομάδες και το μεμονωμένο άτομο να αποδιώξουν το αίσθημα καταδίωξης και να αποκτήσουν την αίσθηση της αναγνώρισης και της επιτυχίας, χωρίς να καταφύγουν σε μηχανισμούς υποταγής ή χρήσης βίας. Στις ομάδες αυτές θα συμπεριλαμβάναμε: εφήβους με προβλήματα, γυναίκες που κακοποιούνται, κοινότητες που υποφέρουν από διακρίσεις κ.ά.

Βιβλιογραφία

ANESM (2013). Agence national de l'évaluation et de la qualité des établissements et services sociaux et médico-sociaux. *Recommandation de bonnes pratiques professionnelles*. Bibliographie. Paris. Προσπελάστηκε στις 23/7/2015 από: www.anesm.sante.gouv.fr/IMG/pdf/Bibliographie_Acces_aux_droits.pdf

Comon, T. & Michit, R. (2002). Accompagner les managers à la prise de décision: une découverte de soi comme acteur pragmatique efficace. *Education permanente* 139, 25-40.

Erikson, E. (1963). *Enfance et société*. Neuchatel

Freud, A. (1949). *Le moi et les mécanismes de défense*. Paris.

Guindon, J. (1982). *Vers l'autonomie psychique*. Paris.

Michit, R. (1990). Schèmes cognitifs de base et aide à la prise de décisions. *Nouvelles Etudes psychologiques* 4-1, 63-82.

Michit, R. (1995). Représentations sociales et décisions professionnelles. Thèse de doctorat. Montpellier, Université Paul Valéry.

Michit, R. (1998). Une méthode d'explication de la structure du processus décisionnel des individus et des groupes. *Organisation et communication* 14, 233-253.

Michit, R. (1998a). Représentations sociales et prise de décisions. In Roland Lévy- P Adair, *Psychologie économique*. Paris, Economica.

Michit, R. (2001). Schéma de l'identité psychosociale. Προσπελάστηκε στις 23/7/2015 από: www.labodecision.eu

Michit, R. (2001a). L'objectivation des communications en groupe dans le cadre de la résolution de problèmes complexes. *Communication et organisation* 19, 193-212.

Michit R. (2001b). Bases pour une analyse de la violence sociale, structure des décrocheurs scolaires ou décrocheurs sociaux. Προσπελάστηκε στις 23/7/2015 από: www.labodecision.eu

Michit, R. & Comon, T. (1999). L'évaluation des processus décisionnels au cœur du management des compétences. *Education permanente*, 136, 15-24

Michit, R. & Common, T. (2006). *Conflit - Comprendre et pouvoir agir*. Lyon.

Michit, R. & Michit, H. (2008). *L'identité psychosociale diagnostic et développement. Théorie et pratique*. Grenoble : MC2R.

Michit, R. (2008a). L'acte éducatif dans le quotidien institutionnel. *Cahiers de l'actif* 386-387, 83-102.

Piaget, J. (1976). *L'équilibration des structures cognitives*. Paris.